

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ:
şifahi və yazılı ədəbiyyat

BAKİ – 2013

Gülnar OSMANOVA
*AMEA Folklor İnstitutunun “Folklor
və yazılı ədəbiyyat” şöbəsinin elmi işçisi*

**EPİK FOLKLOR JANRLARININ ÇAĞDAŞ
AZƏRBAYCAN NƏSRİNƏ TƏSİRİ
 (“Balalara hədiyyə” kitabı əsasında)**

Azərbaycan ədəbi tənqidinin və ədəbiyyatşünaslığının M.F.Axundovdan sonra fəaliyyət göstərən görkəmli nümayəndələrindən, realizmin təbliğatçılarından biri Firidun bəy Köçərli-dir. Ədəbiyyatşünaslıq elmimizin təşəkkülü, ədəbiyyat tariximizin ilk dəfə müəyyən dərəcədə sistemli və professional səviyyədə araşdırılması onun adı ilə bağlıdır. Xalqımızın maariflənməsində, mədəni tərəqqisində misilsiz rolu və xidmətləri olan F.Köçərli öz məqalələrində müəllimi “məktəbin canı” və içində olduğu camaatın “çırağı” adlandırmış, şərəfli ömrünün 23 ilini Qori Seminarıyasının divarları arasında keçirərək istedadını, qəlbinin hərərətini, gözünün nurunu orada təhsil alan azərbaycanlı gənclərin bacarıqlı və vətənpərvər müəllim kimi yetişməsinə sərf etmişdir. O, yaradıcılığına tərcümə ilə başlamış, rus şairlərindən bir sıra tərcümələr etmişdir. A.S.Puşkinin “Balıqçı və balıq” nağılını 1892-ci ildə “Torçu və balıq” adı altında çap etdirmişdir. Bundan başqa o, M.Y.Lermontovdan “Üç xurma ağacı”, A.V.Koltsovdan “A kişi, niyə yatıbsan?” və s. kimi tərcümələr etmişdir. 35 illik ədəbi, elmi-pedaqoji, publisist fəaliyyətinin nəticəsi olan zəngin bir irs qoyub getmiş F.Köçərli “Литература азербейджанских татар” (“Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı”), “M.F.Axundov”, “Balalara hədiyyə” əsərlərinin, iki cildlik məşhur “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları”nın və digər sanballı əsərlərin müəllifidir. Bundan başqa o, ədəbi şəxsiyyətlər, bədii əsərlər, dərslik və tə-

cümələr haqqında, qadın azadlığı, habelə məişət mövzusunda bir sıra maraqlı məqalələrin müəllifidir.

F.Köçərli'nin ədəbi irsində uşaq ədəbiyyatı və eləcə də şifahi xalq ədəbiyyatı məsələlərinin tədqiqi xüsusi yer tutur. Alim folklor və uşaq ədəbiyyatını bədii ədəbiyyatın ayrılmaz tərkib hissəsi hesab etmiş və gənc nəslin təlim və tərbiyəsinə kömək edən, onların hərtərəfli inkişafına təsir göstərən amil saymışdır. F.Köçərli özü tərbiyə haqqında belə deyir: “Uşağın şəxsiyyətini tərtib və təşkil etməkdə tərbiyə nüfuzu böyük əqddir. Tərbiyə nüfuzu çocuğun ruhunda və qəlbində bir iz, bir əsər buraxıyor və onun qəlbini bu və ya digər hala salıyor. Binaən əleyhi tərbiyə nüfuzu həmən tərbiyənin amili deməkdir. Tərbiyənin amilləri çox olmaqla bərabər, qayət müxtəlifdir. İnsanı əhatə edən bütün şeylər, yaxud ona müəyyən təsir göstərən hallar bu qəbildəndir. Bütün bu amillər ona nüfuz yetiriyor. Tərbiyə amilləri bunlardır: təbiət, ailə, məktəb, kitablar, din və ittifaqi hallar” (8, 158). F.Köçərli vətəni, xalqını və dilini böyük məhəbbətlə sevən vətənpərvər bir ziyalı idi. Görkəmli pedaqoq Mehdiqan Vəkilov öz xatirəsində qeyd edir ki, ömrünün axırına kimi övladı olmayan F.Köçərli bütün məhəbbətini, mehr və ülfətini, ümid və arzularını seminariyada oxuyan azərbaycanlı balalarına bağlamışdı (8, 9). Bunu F.Köçərli'nin həyat yoldaşı Badisəba xanıma yazdığı 17 may 1920-ci il tarixli məktub da təsdiq edir.

Azərbaycanın görkəmli maarif xadimi olan F.Köçərli folklorun toplanması, nəşri və inkişaf etdirilməsi işinin çox mühüm və şərəfli bir sahə olduğunu bilərək Azərbaycan xalq ədəbiyyatının bəzi nümunələrini toplayıb 1912-ci ildə “Balalara hədiyyə” adı altında nəşr etdirmişdir. Bu nümunələr xırda hekayələr, nağıllar, nəğmələr, oyun qaydaları, düzgülər, sayaçı sözləri, məsəllər, tapmacalar, yanıltmaqlardır. Uşaq psixologiyasına yaxından bələd olan bir pedaqoq kimi F.Köçərli bu nümunələr

vasitəsilə uşaqlara maarifçilik ideyalarını aşılayır, onların fikrinin aydınlaşmasına, həyat və məişət haqqında təsəvvürlərinin genişlənməsinə yardımçı olmağa çalışırdı. F.Köçərli ardıcıl olaraq xalqın sənət incilərini toplamış, sahmana salmış, ana dilinin saflığı və təmizliyi uğrunda mübarizə aparmışdı. Dərsliklərdə F.Köçərli, hər şeydən əvvəl, maraqlandıran sadə, anlaşılıq dil məsələsi və uşaqlar üçün məişətimizdən götürülüb yazılmış hekayə, şeir və nağıllar idi. Onun klassik ədəbiyyat, həmçinin xalq ədəbiyyatı haqqındakı nəzəri müddəaları folklorşünaslıq elmi sahəsində indi də dəyərini saxlayır. Hökmlərini xalq ədəbiyyatından gətirdiyi tutarlı nümunələrlə əsaslandıran ədib folklorla tarixin əlaqəsi məsələsi haqqında belə yazırdı: “Ağızdan-ağıza söylənən əlvahi-ədəbiyyat hər bir millətin hal və şanına və övzai-məişətinə müxtəs olub, onun dünya üzrə nə nevi yaşamasına şəhadət verir” (8, 23). Odur ki, F.Köçərli “Balalara hədiyyə” dərsliyində həm yazılı ədəbiyyatımızdan, həm də şifahi xalq yaradıcılığından bir çox nümunələr verərək milli oyanış, özünüdərk, maarif və mədəniyyətin yüksəlişi məsələsini ön plana çəkmişdir. Qeyd edək ki, dərslikdə XIX əsr Azərbaycan şairi Q.Zakirin “Tülkü və qurd”, “Dəvə və eşşək”, “Qurd, çaqqal və şir”, “Tısbağa, qarğa, kəsəyən, ahu” təmsilləri, “Durnalar” qoşması, A.Nazirin “Vətən”, “Qarayazı meşəsinin vəsfi və ovçuların zülmü” şeirləri verilmişdir. Buraya aşıq poeziyasından nümunələr də daxil edilmişdir: Aşıq Əmrahın “Aranla yaylağın bəhsi”, Xəstə Qasımın “Yaxşıdır” rədifli qoşmaları və s. Dərslikdə həmçinin böyük rus təmsilçisi İ.A.Krılovun “Tülkü və üzüm” təmsilinin tərcüməsi də yer almışdır. Xalq ədəbiyyatına gəldikdə isə tapmacalar, atalar sözləri və məsəllər, yanıltmaqlar, sayaçı sözləri, düzgülər, nağıllar, oyunlar və s. nümunələr uşaqların ixtiyarına verilmişdir. “Ərincək it” adlı hekayə, “Çoban”

mənzuməsi, “Qurd” hekayəsi müvafiq atalar sözləri ilə tamamlanmışdır. “Balalara hədiyyə” dərslində uşaqların dünyagörüşünü artırmaq, onların həyat, cəmiyyət haqqındakı təsəvvürlərini formalaşdırmaq məqsədi ilə müxtəlif bitki, heyvan, yemək adları da verilmişdir. Dərslərdəki ən maraqlı folklor nümunələri nağıllardır. Qeyd edək ki, burada “Xoruz və padşah”, “Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm”, “Pıspısa xanım və Siçan bəy” (“Dozanqurdu Düzxatun və Siçan Solub bəy”), “Göyçək Fatmanın nağılı” kimi Azərbaycan nağılları yer almışdır. Vətənpərvər maarifçi bu nağılları dərsləyə salmaqla uşaqların həyata baxışlarını, dünyagörüşlərini kamilləşdirmək, haqqın, ədalətin həmişə qara qüvvələr üzərində qələbəsinin zəruriliyini anlatmaq və başa salmaq məqsədini güdmüşdür. Məsələn, “Göyçək Fatmanın nağılı”nda təsvir olunan totem – qara inək xeyrixah insanlara xoşbəxtlik, səadət, pis niyyətli adamlara isə bədbəxtlik gətirir.

Göründüyü kimi, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkülü və inkişafı S.Ə.Şirvani, N.Vəzirov, S.M.Qənizadə və başqa sənətkarlarla yanaşı, F.Köçərliyə yaradıcılığı ilə də bağlıdır. Doğrudur, adlarını çəkdiyimiz bu bədii söz ustaları bütün yaradıcılıqlarını uşaqlara həsr etməsələr də, bir sıra orijinal əsərlər yaratmaqla milli uşaq ədəbiyyatımızın müstəqil sahəyə çevrilməsi üçün əvəzolunmaz mənbə rolunu oynamışlar. Xalq yaradıcılığından və klassik dünya ədəbiyyatından bəhrələnmiş müxtəlif janrlı uşaq ədəbiyyatı nümunələri XX əsrin ikinci yarısında da müstəqil bir sahə kimi təşəkkül tapmış və mərhələli şəkildə inkişaf etmişdir.

Belə ki, F.Köçərliyə “Balalara hədiyyə” müntəxabatında toplanmış uşaq folkloru nümunələri milli uşaq ədəbiyyatımızın sonrakı inkişafı üçün də böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Kitabdakı xalq ədəbiyyatı nümunələri sonrakı dövrlərdə yazılmış uşaq nəsrinə, həmçinin böyüklər üçün yazılmış nəsr əsərlərinə təsirsiz qalmamışdır. Buna nümunə olaraq biz görkəmli yazıçı İ.Əfən-

diyevin “Xan qızı Gülsənubərlə tarzən Sadıqcanın nağılı» povestini, «Yusif və Esfir», «Vəzir Allahverdi xan və Bəhlul Dənəndə», «Həyatın əbədi ahəngi», «Abidin yuxusu», «Sağsağan», «İsa-Musa» və s. kimi maraqlı süjet əsasında yazılmış hekayələrini göstərə bilərik.

Yazıçı X.Hasilova da uşaqlar üçün «Tısağa və əqrəb», «Şir və qarışqa» hekayələrini xalq yaradıcılığı motivlərindən istifadə edərək yazmışdır. Əlbəttə, bu hekayələrin süjeti yeni deyildir, Şərq ədəbiyyatında bu motivlərə kifayət qədər rast gəlmək mümkündür. Lakin yazıçı bu motivi uşaqların anlam səviyyəsinə salmış, daha oxunaqlı olması üçün dilimizin zəngin leksik imkanlarından bacarıqla istifadə etmişdir. “Tısağa və əqrəb” hekayəsi “dost dostu tən gərək, tən olmasa, gen gərək” atalar sözünün məzmunu ilə səsleşir. Uşaqlara dostluqda vəfalı olmaq, dar gündə dostu arxa olmaq kimi gözəl əxlaqi keyfiyyətləri aşılayır. “Şir və qarışqa” hekayəsində isə ehtiyatlı olmaq, israfçılıqdan uzaq olmaq kimi xüsusiyyətlər təlqin olunur. Göründüyü kimi, bunlar F.Köçərliyə hələ XX əsrin əvvəllərində tərtib etdiyi dərslərdəki bir çox nümunələrin, o cümlədən təmsillərin məzmunu ilə səsleşir.

İ.Hümmətovun əfsanələr və hekayələr daxil edilmiş «Çinar əfsanəsi» kitabı uşaqlar üçün nəşr olunan maraqlı kitabdır. 70-80-ci illərdə qələmə alınmış və bu kitaba daxil edilmiş «Çinar əfsanəsi» əfsanə-povesti, «Aladağla Qaradağın dastanı», «Göy göl əfsanəsi» əfsanələri, «Abasbəyi», «Kor toyuq», «Babəkin yaşıl gəmisini», «Dəvəgözü dərəsi», «Sərtib, Rasim və başqaları» və s. hekayələr mövzu baxımından yeni uşaq nəsrinə təsiri bağışlayır. Bundan başqa yazıçının “Yaxşılıq itmir”, “Zalım ağa və balaca”, “İki molla və kəndli” əsərləri uşaqlar üçün yazılmış gözəl nağıllardır.

Uşaq nəsrinin maraqlı nümunələrinə yazıçı-dramaturq Elçinin yaradıcılığında da rast gəlinir. Onun “Küləyin, çinarın və qaranquş balasının hekayəti”, “Gilas qız”, “Humayın yuxusu”,

“Balaca qırmızı çiçək”, “Aysu və balaca balıqlar” və başqa hekayələri uşaq ədəbiyyatının parlaq nümunələridir. Məsələn, “Aysu və balaca balıqlar” hekayəsində yazıçı Yaşıl ördək və balaları haqqında nağıl verərək, uşaqlarda gözəl əxlaqi keyfiyyətlər, humanist fikirlər formalaşdırmaq məqsədi güdmüşdür.

F.Köçərlinin “Balalara hədiyyə” dərslində verilmiş müxtəlif şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri, o cümlədən nağıllar çağdaş nəsrimiz üçün bir mənbə rolunu oynamışdır. Bunu Elçinin yaradıcılığına da aid etmək olar. Qeyd edək ki, Elçin folklor nümunələrindən, folklorizmin açıq və üstüörtülü məqamlarından böyükler üçün yazdığı nəsr əsərlərində də yeri gəldikcə istifadə etmişdir. “Baladadaşın ilk məhəbbəti”, “Qatar. Pikasso. Latur. 1968”, “Talvar”, “Bülbülün nağılı”, “Qırmızı ayı balası”, “On ildən sonra”, “Bu dünyada qatarlar gedər”, “Gümüşü, narıncı, məxməri” və s. hekayələrində folklordan istifadə bir çox hallarda üstüörtülüdür, mətnaltıdır. Bəzi məqamlarda isə ənənəvi folklor süjetindən, obraz və motivlərindən yeni səpkidə - bütün milli koloriti, mövzu və məzmun gözəlliyi əks olunmaqla istifadə olunmuşdur. Məsələn, “Bülbülün nağılı” hekayəsindəki folklorizm də vətən və azadlıq motivi verilmişdir ki, bu da aşağıda göstərilmiş bayatının məzmunu ilə səsleşir:

Əzizim, vətən yaxşı,
Geyməyə kətan yaxşı.
Gəzməyə qərib ölkə,
Ölməyə vətən yaxşı.

Bundan başqa onun hekayələri, o cümlədən “Bülbülün nağılı” hekayəsi xalq nağıllarının təhkiyəsinə əsaslanır. F.Köçərli-
nin “Balalara hədiyyə” dərslindəki nağıllarla bu hekayəni müqayisə etdikdə bunun şahidi oluruq. Hekayədə oxuyuruq: “Sarı bülbül dağlar aşdı, dərələr keçdi, çaylarda çimib, bulaqlardan su içdi, az getdi, çox getdi, dərə-təpə düz getdi, axırda gəlib köksü

gözəl o dağlardakı meşəyə çatdı və meşədəki qoca bir palıd ağacının ovuğunda köhnə yuvaya girdi; sarı bülbül o qədər uçmuşdu ki, tamam taqətsizdi, amma güclə başını qaldıraraq meşəyə baxdı və bu dəm meşəyə gün dəydi, meşənin yaşıllığı günün şüaları altında alışıb yandı, göz qamaşdırdı və bülbül bütün gücünü toplayıb oxumağa başladı” (1, 152).

Elçinin hekayələrini oxuduqda nağıllarda tez-tez rast gəldiyimiz başlanğıc və sonda işlənən ifadələrlə qarşılaşırıq: “Burda nağılı qurtardım. Göydən üç alma düşdü: biri mənim, biri bu nağılı yazanın, biri də oxuyanın. Vəssalam, şüttamam”; “Az keçdi, çox keçdi”; “Günlərin bir günündə, Məmməd Nəsir tində, biri var idi, biri yox idi, Allahdan savayı heç kəs yox idi, təkə iki nəfər Çal Papaq var idi, bir nəfər də Qara Kepka və Qara Kepkanın da bir sevimli həyat yoldaşı var idi ki, adı Çadra xanım idi” (1, 68).

“Balalara hədiyyə” dərslindəki “Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm” nağılı belə başlayır: “Biri var imiş, biri yox imiş, Allahdan başqa heç kəs yox imiş. Bircə keçi var imiş, bu keçinin də üçcə balası. Birinin adı Şəngülüm, birinin adı Şüngülüm, birinin də adı Məngülüm” (7, 152). Dərslərdəki “Pıspısa xanım və siçan bəy” nağılının da başlanğıcı bunun kimidir: “Biri var imiş, biri yox imiş, Allahdan başqa heç kəs yox imiş. Bir də Pıspısa xanım var imiş” (7, 159).

Gerçək həyatın mövcud mənzərəsini realılıqla əks etdirmək, müasir yeniyetmələrin duyğu və düşüncəsini, kənddə yaşayan cavanların poetik dünyasını təsvir etmək Elçin nəsrinin əsas xüsusiyyətlərindəndir. Onun hekayələrində müasirlik anlayışı təkə kəndin zahiri görünüşündə, yeni tikilmiş binaların, mədəniyyət ocaqlarının çoxluğunda deyildir. Bəzən yazıçı, ümumiyyətlə, kəndi təsvir etmir, insanların mənəvi dünyasını, həyata baxışını elə real və aydın cizgilərlə verir ki, bu cizgilər müəllifin ideya məq-

sədini aydın şəkildə bürüzə verir. «Bu dünyada qatarlar gedər» hekayəsinin qəhrəmanı Əbilidir. Yazıçı oxucunu nə bu kəndin özü, nə də adamları ilə yaxından tanış edir. Əsəri oxuyan oxucu Əbilidən başqa bu kənddə yaşayanların yalnız adını eşidir, onlar haqqında deyilmiş bir-iki ifadəyə rast gəlir. Lakin Əbilinin məhdud dünyagörüşü və ötüb keçən qatarlara onun heyvətli baxışları arxasında bu uşağın romantik duyğulu qəlbini görürük. Əbili kəndlərindən keçən qatarlara, bu qatarların içində gedən qırmızı, yaşıl, çəhrayı uşaqlara həsrətlə baxan romantik bir uşaqdır. Lakin o, bir şeyi yaxşı başa düşür ki, həmin qatarlarda gedən rəngbərəng uşaqlarla onun arasında olan fərq çox böyükdür. Əbili qatarda gedən bu uşaqların zahiri görkəmində ümumi bir çalar kəşf edir: uşaqlar rəngbərəngdir. Yazıçı bu uşaqların fərqiündəki poetik kolo-riti vermək üçün onları müxtəlif çalarlı rənglərlə təsvir edir. Müəllif hekayədə nağıl təhkiyəsinə əsaslanmış, nağıllarımızda işlənmiş bir sıra ifadələrdən istifadə etmişdir. Məsələn: “Əbili bütün ömründə birinci dəfə qatara mindi, «Bakı – Moskva» qatarına. Qatar çox getdi, az getdi, dərə, təpə düz getdi, axırda gəlib Əbiligilin kəndinin yanından ötüb keçdi” (1, 115).

Yazıcının son illərdə qələmə aldığı “Nağıllar” silsiləsindən olan hekayələri son dərəcə maraqlı doğurur. Bu “nağıllar” 2011-ci ildə 525-ci qəzetin müxtəlif nömrələrində dərc edilmişdir. Buraya “Arzunun nağılı”, “Məhkum qaysı ağacının nağılı”, “Bütün dərslərdən azad qoca şeyxin nağılı”, “Yaxşılıq etmək istəyən qara qarğanın nağılı”, “Qoca palıdın nağılı”, “Taleyindən razı zoğal ağacının nağılı”, “İki müdrək balıq ailəsinin və axmaq qu quşunun nağılı”, “Ağlayan böyürtkənin nağılı” və s. hekayələr daxildir. Şifahi ədəbiyyat istifadə edənlər üçün yaradıcılıq mənbəyidir. Söz adamlarının əksəriyyəti folklorun – nağılın, əfsanənin, dastanın əlindən tutub ədəbiyyata gəlir. M.F.Axundov, S.Rəhimov, H.X.Anderson və başqaları kimi Elçin də “Nağıllar”

silsiləsində bu uğurlu yolu davam etdirir. Onun bu silsiləyə daxil olan hekayələrinin dili nağıllarımızda olduğu kimi sadə, aydın və təsirlidir. Lakin burada hekayə janrının əlamətləri üstündür. Xalqın etnik həyatını, adət-ənənələrini, psixoloji durumunu öyrənməyə daim meyilli olan Elçin nağıl təhkiyəsinə əsaslanan bu hekayələrdə üstüörtülü şəkildə bir çox problemlərə toxunmuş, günümüzdə baş verən hadisələrə öz münasibətini bildirmişdir.

Elçin nəsrinin ən ümdə xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada poeziyaya məxsus lirizmlə yanaşı, xalq nağıllarının təhkiyəsindən gələn bir sadəlik, axıcılıq vardır. Onun “Nağıllar” silsiləsinə daxil olan hekayələrinin qəhrəmanları da nağıl və təmsillərimizdəki kimi, əsasən, müxtəlif heyvanlar və bitkilərdir. Yazıçı bu qəhrəmanları danışdıraraq bir çox məsələlərə üstüörtülü şəkildə toxunur, oxucunu düşünməyə vadar edir. Məsələn, “Məhkum qaysı ağacının nağılı” hekayəsində sanki qaysı ağacı danışır, başına gələnlərdən şikayətlənir. Ona calaq edilərək yeni növ meyvə becərməyə çalışan insanlardan giley-güzar edir. Nağıl-hekayədə ayrı-ayrı yaşamaq haqqı olan ağaclara calaq edilməsindən danışılır. Əslində yazıçı qaysı ağacının timsalında həmin prosesin cəmiyyətdə - insan mənəviyyatında da baş verdiyini nəzərə çatdıraraq, doğru ilə yalanın, həqiqətlə rəzalətin, işıqla zülmətin calaq edilməsi probleminə toxunur. O, nağılın gerçək dili ilə bəlalər, fəlakətlər içində olan dünyamızı özünə gəlməyə səsləyir. Digər bir hekayədə - “Qoca palıdın nağılı”nda palıd ağacı şəxsləndirilir. Hekayədə oxuyuruq: “O palıd ağacı o qədər hündür idi ki, meşədəki bütün ağaclara, bütün ətrafa yuxarıdan aşağı baxırdı və o palıd ağacı bu dünyada o qədər yaşamışdı ki, özünün də yadından çıxmışdı ki, nə qədər yaşı var: Üç yüz il?.. Dörd yüz il?.. Beş yüz il?..” (4, 21). Lakin palıdın bu əzəməti, illərlə bir yerdə duraraq ətrafı seyr etməsi onu bezdirmiş, öz halından şikayətçi etmişdi. “Qoca palıd daha yüz

illər boyu eyni yerdə dayanmaq, hər payızın sonu xəzəl məzarlığına baxmaq istəmirdi, ancaq onun həyatı bundan ibarət idi və bəlkə də qoca palıd elə buna görə daha bu dünyada yaşamaq istəmirdi. O hər dəfə sübh tezdən yuxudan oyananda, elə həmin andaca öz məhkumluğu yadına düşürdü və bütün varlığından doğan yanğı ilə Yaradana deyirdi: - Mən daha yaşamaq istəmirəm. Mən bu dünyada gördüyümü görmüşəm, bəsdir! Mən yorulmuşam. Hər səhər yenidən yerimdə dayanıb yaşamaq mənim üçün əzabdır. Qurtar məni bu əzabdan!..” (4, 21). Günlərin bir gününü onu da kəsib doğradılar və o əzəmətli palıdın yerində sadəcə bir kötük qaldı. Sonra o kötük də tamam çürüyüb yox oldu. Elə bil burda heç vaxt heç bir ağac bitməmişdi.

“Ağlayan böyürtkənin nağılı” hekayəsinin də məzmunu demək olar ki, “Qoca palıdın nağılı” hekayəsi ilə eyniyyət təşkil edir. Burada böyürtkən kolu danışdırılır. O, böyümək, bütün ağaclara yuxarıdan aşağı baxmaq istəyir. Bunun üçün gecə-gündüz ağlayaraq göz yaşı tökür. Axırda öz məqsədinə çatır. Lakin səhv fikirdə olduğunu başa düşüb peşman olur: “Hərdən ona elə gəlir ki, qədim yol boyu bitmiş böyürtkən kolları istəsələr, onu geri, öz yanlarına qaytara bilərlər, ancaq - əvvəla, böyürtkən kolları ona necə kömək edə bilərdilər? – ikincisi də, əslində, böyürtkən kolları heç ona kömək etmək istəmirdilər də, çünki böyürtkən kolları çoxdan ondan küsmüş, onu unutmuş, ona yad olmuşdular” (2, 21). Bu hekayədə Elçin böyürtkən kolunun aqibəti fonunda insanlara sanki bir ismarış verir, onları öz doğma yurd-yuvalarına, soy-köklərinə bağlı olmağa çağırır. Yazıçı bu hekayələrdə üstüörtülü şəkildə folklorizmdən - “çox istəyən, azdan da olar” və “sonrakı peşmançılıq fayda verməz” atalar sözlərindən istifadə etmişdir. “Balalara hədiyyə” dərslində verilmiş “Tülkü və kəklik” nağılının da sonunda müvafiq olaraq “sonrakı peş-

mançılıq fayda verməz”, “əldən gedən ələ gəlməz”, “doğruya zaval yoxdur, çəkəsən hər divana” məsəlləri verilmişdir (7, 158).

“Taleyindən razı zoğal ağacının nağılı” hekayəsində adından da göründüyü kimi zoğal ağacı şəxsləndirilir. Hekayədə deyindən zoğal ağacının başına gələnələr nəql olunur: “Zoğal ağacı, əslində, elə lap əvvəllərdən – gənc yaşlarından deyindən idi və o vaxtlar ki, zoğal ağacının bitdiyi bu dağ döşü hələ sıx meşəlik idi, o vaxtlar ki, insanlar hələ ətrafdakı ağacları qırmamışdı, həmin ağaclar təəccüb edirdilər ki, bu zoğal ağacı bu cür deyindənlikdə kimə oxşayıb? Onların tanıdığı zoğal ağaclarının, hətta ən yaşlılarının da arasında belə deyindən olanı yox idi.

Zoğal ağacı elə hey deyiniirdi:

- Belə də sıxlıq olar? Nəfəs almaq mümkün deyil!..

Yay vaxtı:

- İsti bir tərəfdən, bu sıxlıq da bir tərəfdən!..

Qış vaxtı da əksinə:

- Bu palıda bax da!.. Bu yemişana bax da!.. Elə aralı bitiblər ki, qarın hamısı mənim başıma tökülür” (6, 21).

Sonra insanlar dəmir yolu çəkdilər və dağın döşündəki o sakitliyi dəmir yolundan keçən qatarların səsi, hərdən də elektrovozların fiti pozmağa başladı. Hər dəfə qatar keçəndə elə bil dağın döşündən bir zəlzələ dalğası ötüb keçirdi.

“Zoğal ağacı deyiniirdi:

- Nə üçün mən o qatarların səsinə eşitməliyəm? O qatarlar keçdikcə elə bil zəlzələdir. Nə üçün mənim köklərim torpağın altında titrəməlidir? Nə üçün o elektrovozların mənfur fiti məni səksəndirməlidir?” (6, 210).

Zoğal ağacı bu deyindənliyindən başına gələn bir hadisədən - gövdəsinə mismar vurulduqdan sonra əl çəkdi. O, daha deyiniirdi, çünki onun deyindənliyini indi yalnız səssiz nalələri əvəz edirdi. İndi onu yalnız gövdəsindəki mismardan qurtulmaq ma-

raqlandırır. Nəhayət, bir müddətdən sonra bir bağban onu bu zülmədən qurtardı. “Və o çağdan sonra zoğal ağacı xoşbəxtlik içində ömür sürməyə başladı. Onun gövdəsindən, budaqlarından, yarpaqlarından bütün ətrafa xoşbəxtlik dalğaları yayılırdı. Həyat necə gözəl idi!.. quşların meşədən gələn cəh-cəhi, cırcıramaların cırlıtısı, dağın arxasındakı gölməçədən gələn qurbağa qurultusu necə gözəl idi!.. Hətta qatarların o səsi, elektrovozun o fiti də gözəl idi!..” Qeyd edək ki, burada da folklorizmin üstüörtülü məqamından istifadə olunmuşdur. Bu hekayənin məzmunu “pisi görməyən yaxşının qədrini bilməz” atalar sözünün məzmunu ilə səsləşir.

“Yaxşılıq etmək istəyən qara qarğanın nağılı” və “İki müdrik balıq ailəsinin və axmaq qu quşunun nağılı” hekayələrində isə əsas qəhrəmanlar heyvanlardır. Yazıçı onları şəxsləndirərək cəmiyyətdəki, insanların mənəviyyatındakı bir sıra nöqsanları göstərir. Birinci hekayədə oxuyuruq: “Qara qarğa bu dünyada 220 il yaşamışdı və bilirdi ki, daha bu dünyadakı ömrünün axırına az qalıb, ona görə də heç olmasa ömründə bir dəfə yaxşılıq etmək istəyirdi, ancaq bilmirdi ki, necə etsin.

Qara qarğa poliqlot idi, təkə quşların yox, heyvanların, ağacların da, cürbəcür güllərin, hətta insanların da dilini bilirdi. Uçub ağacların budaqlarına qonurdu, ağaclara:

- Mən sizə yaxşılıq etmək istəyirəm! – deyirdi.

Ancaq ağaclar rişxəndlə:

- Qara qarğadan xeyir? – deyib, ona məhəl qoymurdu.

Qara qarğa fürsət tapdıqca cürbəcür quşlara deyirdi:

- Mən sizə yaxşılıq etmək istəyirəm!

Ancaq o cürbəcür quşlar da o saat ondan uzaqlaşır dılar:

“Qara qarğadan xeyir gələr?”

Qara qarğa cürbəcür heyvanlara deyirdi:

- Mən sizə yaxşılıq etmək istəyirəm!

Ancaq heyvanlar onun “Qar!.. Qar!.. ləhcəsi ilə heyvanların dilində danışmasına gülüb, çıxıb gedirdilər” (3, 21).

Qara qarğa insanlardan qorxurdu və təkə insanlara deyə bilmirdi ki, mən sizə yaxşılıq etmək istəyirəm. Hekayənin sonunda onun dibçəkdə əkilmiş bir ev bənövşəsinə etdiyi yaxşılıq bir növ pislilyə çevrilir və qara qarğa yaxşılıq etməsinə peşman olur.

Göründüyü kimi, burada qarğa obrazı nağıl və təmsillərimizdəki bir sıra heyvan və quşlar kimi şəxsləndirilir. Məsələn, “Balalar hədiyyə” dərslində də verilmiş “Göyçək Fatmanın nağılı”nda belə bir səhnə var. Kəsiləcəyindən xəbər tutan qara inək Fatmaya dedi: - “Məni kəsəcəklər. Amma sən mənim ətimdən yemə və sümüklərimi yığıb bir yerdə basdır. Hər vaxt istəsən gəl o yerə, üstünü aç, orada bir dəst paltar və bir cüt qızıl başmaq taparsan” (7, 166). “Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm” və “Pıspısa xanım və Siçan bəy” nağıllarında da müxtəlif heyvanlar danışdırılır.

Folklor xalqın həyatını, onun məişətini, etnoqrafiyasını öyrənmək baxımından qədim mədəniyyətimizin yaddaş salnaməsidir. İnsanlar öz həyatını, məişətini, arzu və düşüncələrini, xeyrin şər üzərindəki qələbəsinə inamlarını müxtəlif folklor nümunələrində canlandırmışlar. Xalqımızın ibtidai təfəkkür və təsəvvürlərindən yaranan bir çox folklor nümunələri, o cümlədən nağıllar əsrlər boyu nəsil-dən-nəslə keçərək yaşamış, öz varlığını bu günə kimi qoruyub saxlamışdır. Bu nağıllar zaman-zaman yazılı ədəbiyyatımızın - bir çox şair və yazıçılarımızın diqqətindən yayınmamış, onlar əsərlərində xalq psixologiyasının təsvirinə də yer vermişlər. F.Köçərli də vətənpərvər bir ziyalı kimi daima xalqının maariflənməsi, tərəqqisi yolunda çalışmış, onun şifahi ədəbiyyat nümunələrini toplayaraq nəşr etdirmişdir.

Beləliklə, folklor elə bir mənbədir ki, bütün zamanlarda yazılı ədəbiyyata da təsirsiz qalmamış, istər açıq, istərsə də

üstüörtülü şəkildə istifadə edilməsindən asılı olmayaraq daima onu daha da zənginləşdirmiş, cilalamış, oxunaqlı etmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

- 1.Elçin. "Seçilmiş əsərləri" (10 cildə), I cild. "Çinar-Çap" nəşriyyatı, Bakı, 2005, 428 s.
- 2.Elçin. "Ağlayan böyürtkənin nağılı". 525-ci qəzet, 2011, 30 aprel, səh. 21
- 3.Elçin. "Yaxşılıq etmək istəyən qara qarğanın nağılı". 525-ci qəzet, 2011, 26 fevral, səh. 21
- 4.Elçin. "Qoca pələndin nağılı". 525-ci qəzet, 2011, 19 fevral, səh. 21
- 5.Elçin. "Məhkum qaysı ağacının nağılı". 525-ci qəzet, 2011, 12 mart, səh. 21
- 6.Elçin. "Taleyindən razı zoğal ağacının nağılı". 525-ci qəzet, 2011, 7 may, səh. 21
- 7.F.Köçərli. "Balalara hədiyyə". Dünya uşaq ədəbiyyatı kitabxanası. Bakı, Gənclik, 1985, səh. 126-214
- 8.F.Köçərlinin şəxsi arxivi. Bakı, Nurlan, 2005, 288 s.
- 9.X.Hasilova. Təmizkar sağsağan. Bakı, "Uşaqgəncnəşr", 1956, 36 s.

Gülzar OSMANOVA

**Epik folklor janrlarının çağdaş Azərbaycan nəsrinə təsiri
(“Balalara hədiyyə” kitabı əsasında)**

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycanın görkəmli maarifçisi Firidun bəy Köçərlinin tərtib etdiyi “Balalara hədiyyə” dərsliyinin XX əsr Azərbaycan nəsrinə, o cümlədən uşaq nəsrinə təsiri məsələsindən danışılır. Xalq yazıçısı Elçinin hekayələrindən nümunələr gətirilərək dərslikdəki nağıllarla müqayisə olunur.

Açar sözlər: maarifçilik, folklor, nağıl, epik janr, nəsr, hekayə.

Gülzar OSMANOVA

**The attitude to modern Azerbaijan prose of epic folklore genres
(According to the book “A gift to the children”)**

SUMMARY

In the article it is said about the attitude of “Balalara hədiyyə” (A gift to the children) compiled by Firidun bəy Köçərli who was the well-known educationist to the prose of the 20th century, especially the children prose. Using the examples from the tales by the folk writer Elchin are compared with the tales from that textbook.

Key words: enlightenment, folklore, tale, epic genre, prose, story

Гюльнар ОСМАНОВА

**Воздействие эпических фольклорных жанров
на современную прозу Азербайджана
(на основании книги «Подарок детям»)**

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о воздействии книги «Подарок детям» составленного видным просветителем Фиридуном Кочарлы на Азербайджанскую прозу XX века, в том числе на детскую прозу. Приводятся примеры из рассказов народного писателя Эльчина и сравниваются со сказками из книги.

Ключевые слова: просветительство, фольклор, сказка, эпический, жанр, проза, рассказ